

1948. prerastao u Međunarodni savez za zaštitu prirode i prirodnih dobara (International Union for Conservation of Nature and Natural Resources — IUCN); sada mu je sjedište u Švicarskoj (Gland).

Pokret za zaštitu prirode u Hrvatskoj pojavljuje se već u XIX. st. God. 1837. donesena je odluka o kaznama zbog uništavanja drveća i drvoreda uz ceste i putove, a 1892. raspisao o potrebi zaštite tise. Krajem XIX. st. pojavljuju se članci i prijedlozi za zaštitu prirode u hrv. časopisima (»Priroda«, »Hrvatski planinar«, »Šumarski list«, »Viestnik prvoga obćega hrvatskog društva za gojenje lova i ribarstva«). God. 1893. utemeljeno je Društvo za uređenje i poljepšavanje Plitvičkih jezera i okolice, koje je 1914. podnijelo Hrvatskome saboru memorandum »O ljepotama Plitvičkih jezera i o zaštiti njihovoj«. God. 1900. donesen je Zakon o zaštiti pećina, a 1910. Naredba Kraljevske zemaljske vlade o čuvanju »remek-djela prirode, koja su važna sa znanstvenoga gledišta ili su od osobite estetske važnosti, a služe za ures domovine«. Društvo za uređenje i poljepšavanje Plitvičkih jezera surađivalo je s Ministarstvom šuma i rudnika, te s Direkcijom šuma u Sušaku oko zaštite, unapređenja i promidžbe Plitvica, a 1925. Društvo je podnijelo Ministarstvu šuma i rudnika »Zakonsku osnovu o zaštiti Plitvičkih jezera«. Unutar Hrvatskoga prirodoslovnoga društva utemeljen je 1922. Odbor za zaštitu prirodnih spomenika. God. 1928/29, na temelju Financijskoga zakona, proglašeni su nacionalnim parkovima Plitvička jezera, Bijele stijene (Velika Kapela), Štirovača (Velebit) i Paklenica. Iste su godine, naredbom Ministarstva šuma i rudnika, šuma Dundo na otoku Rabu i Muški bunar na Psunju uređeni kao prirodni parkovi. Na prijedlog Odbora za zaštitu prirodnih spomenika utemeljeno je 1937. Povjerenstvo za zaštitu prirodnih spomenika Savske banovine. Time je društveni rad na zaštiti prirode dobio (donekle) državni značaj. Ministarski je savjet u vezi s radom na zaštiti prirode donio 1938. Uredbu o nacionalnim parkovima. U smislu te Uredbe utemeljen je u Zagrebu Banovinski savjetodavni odbor za zaštitu prirode (bivše Povjerenstvo) koji je prerastao u Savjetodavni odbor za zaštitu prirode Banovine Hrvatske. Uredba o čuvanju starina i prirodnih spomenika na području Banovine Hrvatske donesena je 1940, ali zbog rata nije provedena. Tijekom II. svj. r. i neposredno nakon njega mnogi su prvorazredni prirodni objekti oštećeni sječom ili požarima: Dundo, Paklenica, Plitvice, Štirovača, Prašnik, Saplnara (na otoku Mljetu).

God. 1946. u Zagrebu je utemeljen Zemaljski zavod za zaštitu prirodnih rijetkosti NR Hrvatske, a 1949. donesen je Zakon o zaštiti spomenika kulture i prirodnih rijetkosti NR Hrvatske, prema kojemu je postojala samo kategorija »prirodne rijetkosti«. Na temelju Općega zakona o šumama iz 1947. postojala je mogućnost da se »šumski predjeli prirodnih ljepota, kao i oni povijesnog i znanstvenog značenja, mogu zakonima proglasiti za nacionalne parkove«. Tako je već 1949. Sabor NR Hrvatske proglasio Plitvička jezera i Paklenicu nacionalnim parkovima. Poč. 1950. zbog posebnih okolnosti služba zaštite prirode spojena je sa službom zaštite spomenika kulture (Konzervatorski zavod NR Hrvatske, Odjel za zaštitu prirodnih rijetkosti, Zagreb). Pri tom Odjelu utemeljen je Savjet za zaštitu prirodnih rijetkosti. God. 1954. donesena je Uredba o nacionalnim parkovima, a 1960. Zakon o zaštiti prirode; 1961. osamostaljena je služba zaštite prirode (Zavod za zaštitu prirode — Zagreb, poslije Republički zavod za zaštitu prirode — Zagreb). God. 1976. donesen je novi Zakon o zaštiti prirode. Od 1990. djeluje Zavod za zaštitu okoliša, prirode i prirodne baštine, od 1994. Državna uprava za zaštitu kulturne i prirodne baštine.

Među posebno zaštićenim objektima prirode u Republici Hrvatskoj nalaze se *strogi prirodni rezervati* Hajdučki i Rožanski kukovi (Velebit), Bijele i Samarske stijene (Velika Kapela); *nacionalni parkovi* Plitvička jezera, Paklenica, Risnjak, Mljet, Kornati, Brijuni, Krka; *parkovi prirode* Kopački rit (šire područje), Medvednica, Velebit i Biokovo. Cjeloviti popis posebno zaštićenih objekata prirode ostalih kategorija naveden je u publikaciji Prirodne znamenitosti Hrvatske, Zagreb 1974. i 1990.

U Domovinskome ratu neki su parkovi bili zaposjednuti (Plitvička jezera, Paklenica, Kopački rit) i umnogome oštećeni. Nakon oslobođanja ti se prostori revitaliziraju i dovode u izvornu funkciju.

LIT.: Nacionalni park Plitvička jezera, Zagreb 1958. — IUCN (International Union for Conservation of Nature and Natural Resources), Statuts, Bruxelles 1959. — Zaštita prirode u Hrvatskoj, Zagreb 1961. — Preporuka za zaštitu ljepote i karaktera pejzaža i predjela, Vijesti MK, 1964. — Prirodne znamenitosti Hrvatske, Zagreb 1973—1990. — I. Bralić, Nacionalni parkovi Hrvatske, Zagreb 1990. — Nacionalni park Plitvice: Dvije godine okupacije, Zagreb 1993.

M. Kam. i R.

ZAŠTITA SPOMENIKA, stručna djelatnost koja se bavi popisom, dokumentacijom, sustavnim sređivanjem, restauriranjem i znanstvenom obradom umj. i kulturnopov. spomenika, te brine o njihovoj održavanju poduzimajući potrebne mjere i zahvate na ugroženim spomenicima. Cilj je tih zahvata da se spomenik zaštiti od propadanja, oštećenja, razaranja, da se spriječi njegovo nasilno izdvajanje iz prirodnog i pov. okruženja te da se ispravnim predstavljanjem učini pristupačnim javnosti. U novije doba, osim pojedinačnih građevina ili predmeta, djelokrug zaštite spomenika obuhvaća također urbanističke cjeline, pa i čitava naselja koja imaju pov. i estetsku vrijednost. Zaživio je pojam »kulturne sredine« kao najcjelovitijega shvaćanja kvalitetnoga okoliša, koji podrazumijeva sve oblike prirodne i kulturne baštine.

Premda je briga za spomenike stara koliko i sama kultura, zamisao o njihovom sustavnom spašavanju — bilo radi zaštite od vanjskih nepogoda bilo radi nove životne namjene — sasvim je nov pojam, vezan uz razvitak pov. znanosti i kulture koja nastoji da u djelima prošlosti objektivno naznači njihove estetske, kult. i pov. vrednote. To se odrazilo i u donošenju zakona i odredaba kojima se zaštićuju spomenici, njihove cjeline i okoliš s kojima su povezani. Mnogobrojne međunarodne povelje, konvencije i deklaracije o zaštiti spomenika prihvatile su gotovo sve zemlje svijeta.

Prve nagovještaje zaštite spomenika u Hrvatskoj sadrže srednjovj. statuti dalm. gradova. Tako se u Korčulanskome statutu iz 1214. traži od vlasnika da obnovi ruševne kuće, a u Dubrovačkome statutu iz 1272 (s dopunskim odredbama iz 1338) propisuje se planski način gradnje grada i izriče briga gradske uprave za održavanje sigurnosti u sagrađenim prostorima.

Najstariji primjeri restauracije također su iz sr. vijeka. Zadarski je nadbiskup Lovro Lenario, uz suglasnost opatica i redovnica samostana Sv. Marije, sklopio 1439. ugovor s majstorom Nikolom Bilšćem da poruši crkv. zvonik iznad prvoga kata i obnovi ga prema prvotnim oblicima. Zahvati majstora Jurja Dalmatinca na pov. građevinama pokazuju određeno uvažavanje zatečene arhitekture, ali istodobno i nove kreativne postupke. Tako je na plemićkome sklopu kraj Zlatnih vrata u Splitu u cjelini uvažavao izvorno romaničko ist. krilo, ali je na zapadu uveo sasvim novo prostorno rješenje s prizemnim dvorištem i ložom, te gotičko-renesansnom dvoranom na prvome katu.

Konzervatorske je postupke u doba renesanse pomno provodila Dubrovačka Republika. Iz mnogobrojnih dokumenata može se zaključiti kako vlasti jednako strogo čuvaju pojedine građevine kao i pov. ozračje u cjelini, odbijajući različite zahtjeve za pregradnje kojima bi se narušio stari sklad, ili pak uvjetujući dozvole strogim čuvanjem postojećega stanja.

Iz baroknoga je razdoblja mnogo više podataka o rušenju pov. građevina nego o njihovoj zaštiti. U XVII. st. ruše se ostaci ant. Salone da ne bi poslužili kao tur. uporište, ali i zbog kamene građe. Rijetki su u tome razdoblju pojedinci koji dižu glas u prilog zaštiti kult. dobara; splitski plemić Albert Papalić 1685. prosvjeduje protiv namjeravanoga premještanja romaničke propovjedaonice u katedrali. Njegova je predstava osobito zanimljiva zbog stava da su kulturna dobra opće vlasništvo.

Razdoblje klasicizma sa svojim konceptom vrednovanja samo ant. pov. slojeva odrazilo se i na tlu Hrvatske; prvi ga je donio britanski arh. Robert Adam koji je 1757. doputovao u Split da bi zajedno sa suradnicima proučio Dioklecijanovu palaču (1764. objelodanio je prvu monografiju o njoj). U crtežima Adamova suradnika Ch. L. Clérissseaua ispušteni su mnogi srednjovj. spomenici, što je bilo sasvim u skladu s vrednovanjem isključivo ant. razdoblja. Krajem mlet. vladavine u Dalmaciji, krajem XVIII. st. započinje i prva kataloška obrada sa snimcima stare Salone i drugih arheol. lokaliteta. Klasicistički pogledi još više dolaze do izražaja u doba franc. uprave (1806—13) te se pokazuju, među ostalim, i u planu maršala Marmonta za čišćenje Dioklecijanove palače od kasnijih dogradnji i za obnovu prvotnoga stanja palače. Takve zamisli nisu ostvarene, ali je već na početku sljedećega razdoblja austr. uprave uklonjeno nekoliko važnih srednjovj. građevina, među kojima i najljepši kasnogotički sklop na Narodnome trgu u Splitu. Zadnji utjecaj klasicizma u Splitu vezan je uz djelovanje arhitekta V. Andrića; on se također teorijski zanosio mišlju o uklanjanju građevina srednjovj. i kasnijih stilova, koje je, međutim, u praksi obnavljao. Njegov projekt o uređenju juž. pročelja Dioklecijanove palače i gradnji velikoga hotela na tome prostoru zanimljiv je zbog zamisli o oživljavanju i stvaranju materijalne osnove za održavanje kult. baštine dajući joj novu namjenu. U to doba radi organizacije službe zaštite

RUŠEVINE
DVORCA ELTZ
U VUKOVARU
1991.

spomenika u Austriji organizira se prva konzervatorska služba i u hrv. krajevima. God. 1855. bečka Centralna komisija za spomenike imenovala je konzervatore: *I. Kukuljevića Sakcinskoga* za Hrvatsku i Slavoniju, *P. Kandlera* za Istru, te *V. Andrića* za Dalmaciju.

Romantizam je u zaštiti spomenika kulture proširio interes od isključivo ant. spomenika na kasnije građevine, u prvome redu srednjovjekovne. U Hrvatskoj je osobito došao do izražaja restauratorski smjer kojim se težilo obnavljanju građevine prema prvotnome stilu. Dok su Dalmacija i Istra zahvaljujući bogatstvu ant. baštine sred. XIX. st. još uvijek pod snažnim utjecajem klasicizma, u S je Hrvatskoj već vidljiv romantizam a njegov se restauratorski duh zapaža u izvještajima *I. Kukuljevića Sakcinskoga*, čijim je zalaganjem osnovano »Društvo za jugoslavensku povjestnicu i starine«. Romantičarska obilježja pokazuje već obnova dvorca Trakošćana, a najpoznatiji primjer romantičarskih restauracija u Hrvatskoj je obnova zagrebačke katedrale. Potaknuti tadašnjim stavovima o potrebi vraćanja stilskega jedinstva pov. građevinama arhitekti *F. Schmidt* i *H. Bollé* izljuštali su iz različitih pov. slojeva, kojima je katedrala bila postupno dograđivana, samo gotički sloj. U tome je vrlo radikalno bio *Bollé*, koji je nakon potresa 1880. uklonio mlađe dodatke i stvorio neogotičku cjelinu katedrale (dogradnja neogotičkoga pročelja sa zvonnicima, obnova svoda u svetištu). Romantičarske se restauracije izvode i na drugim građevinama (Sv. Marko u Zagrebu, gdje je pak respektiran postojeći zvonik, Sv. Marija Bistrička, Sv. Franjo u Iloku).

Restauracije radi vraćanja stilskega jedinstva pov. građevinama zahvatile su s određenim zakašnjenjem i Dalmaciju. Najizrazitiji je primjer obnova zvonika splitske katedrale, koji je mogao biti samo popravljen, ali je ipak potpuno zamijenjen novom građom, a njegov gotičko-renesansni gornji kat sasvim uklonjen i zamijenjen pseudoromaničkim završetkom. Radove je izvodio splitski graditelj *A. Perišić* po projektu i nadzoru bečkog arhitekta *A. Hausera*, koji je u istome romantičarskom duhu obnovio i pojedine dekorativne dijelove unutrašnjosti ant. Mauzoleja. Pod Hauserovim su vodstvom obnovljeni i trogirski loža, Knežev dvor i Sponza u Dubrovniku, zvonik crkve Sv. Marka u Hvaru i druge građevine. Izrazite značajke romantičarskoga konzervatorstva pokazuje i obnova Komunalne palače u Splitu, jedine u nizu kasnogotičkih građevina koja je ostala poslije rušenja kasnogotičkog sklopa na Narodnom trgu 1821. Umjesto izvornoga gotičkoga kata s biforom podignuta su još dva kata u pseudogotičkim oblicima. U razdoblju romantičarskoga restauratorstva porušeno je 1863. pročelje dubrovačke Vijećnice i zamijenjeno novim,

neorenesansnih oblika. Restauratorski je romantizam obilježio i gradnju zvonika zadarske katedrale, koji je bio započet još 1480, a prema projektu *T. G. Jacksona* nastavljen 1892. u neoromanički zvonik stolne crkve u Rabu. Historicizam se očitovao i u gradnji neostilskih (u najvećem broju neogotičkih) građevina u S Hrvatskoj (*Gradecu*) i u primorskim gradovima, npr. na J strani pov. jezgre Trogira.

Krajem XIX. st. novi pogledi u zaštiti kult. dobara zasnovani na novim teorijskim pogledima o vrijednosti svih pov. slojeva, zamijenili su romantičarska shvaćanja i dotadašnje postupke nekontroliranih rekonstrukcija. Po tako shvaćenoj zaštiti cjelokupnoga »biološkog« rasta pov. građevine, taj novi stav dobio je u Hrvatskoj naziv biološkoga konzervatorstva (*A. Horvat*). Zaštita spomenika u nas tada je pretežno pod utjecajem austr. konzervatorske škole i njezinih bečkih profesora *A. Riegla* i *M. Dvořáka*. Jačanje svijesti o potrebi očuvanja kult. vrijednosti pokazuje osnivanje 1910. *Zemaljskoga povjerenstva za čuvanje umjetničkih i historijskih spomenika u Kraljevini Hrvatskoj i Slavoniji* sa sjedištem u Zagrebu. Tajnik povjerenstva *Gj. Szabo* izraziti je pobornik novih shvaćanja o čuvanju svih pov. slojeva. Uz njega su tada djelovali i drugi istaknuti povjesničari i arheolozi *T. Smičiklas*, *V. Klaić*, *J. Brunšmid*, *V. Hoffiler*, *M. Pilar*. Jedan od najaktivnijih konzervatora i povjesničara toga razdoblja bio je *Č. Iveković*, a svojim se suvremenim pogledima prema očuvanju urbanističko-arhit. cjelina ističe vrsni hrv. arhitekt *V. Kovačić*, čiji stavovi protiv nepotrebna čistunstva dolaze do izražaja u prijedlogu rješenja zagrebačkoga Kaptola, Dolca i Vlaške ulice.

U Dalmaciji se novi pristup očituje poglavito na primjeru Dioklecijanove palače o kojoj austr. Centralnu komisiju izvješćuju bečki stručnjaci *Bendorf*, *Neimann* i *Hausner*, tražeći zaštitu i popravak, ali ne i čišćenje kasnijih ostataka. Stoga se osnivaju Povjerenstvo za Palaču 1903, te Uresno povjereništvo odn. Konzervatorski ured za Dalmaciju (1918), što ga vode dvojica najzaslužnijih konzervatora predratnoga razdoblja, *F. Bulić* i *Lj. Karaman*. *Don F. Bulić*, uz svoju golemu istraživačku aktivnost na polju klasične, starokršć. i starohrv. arheologije i epigrafike, uložio je golemi trud u očuvanje kulturne baštine; postavljao se kao borbeni konzervator prema svima koji su ugrožavali pov. dobra, bili to njegovi sugrađani ili ministri centralne vlade u Beču. Njegov nasljednik *Lj. Karaman*, najistaknutiji hrv. povjesničar umjetnosti, gotovo je u čitavu predratnome razdoblju na čelu konzervatorske službe u Dalmaciji, a 1941–50. i direktor je Konzervatorskoga zavoda u Zagrebu. Njegovi su teorijski pogledi sasvim u skladu s učenjem bečke konzervatorske škole, izražene geslom

»konzervirati a ne restaurirati«, što poslije ublažava dopuštajući u nužnim slučajevima znanstveno zasnovane restauratorske zahvate. Takve stavove potvrđuju Bulić i Karaman i u praksi u Splitu (radovi na Peristilu i Vestibulu, suprotstavljanje Meštrovićevoj lokaciji Grgura Ninskog na Peristilu), uz određeno odstupanje radi vrednovanja iznimno vrijednih ambijenata (uklanjanje barokne kapele S od katedrale ili stubišta na Peristilu).

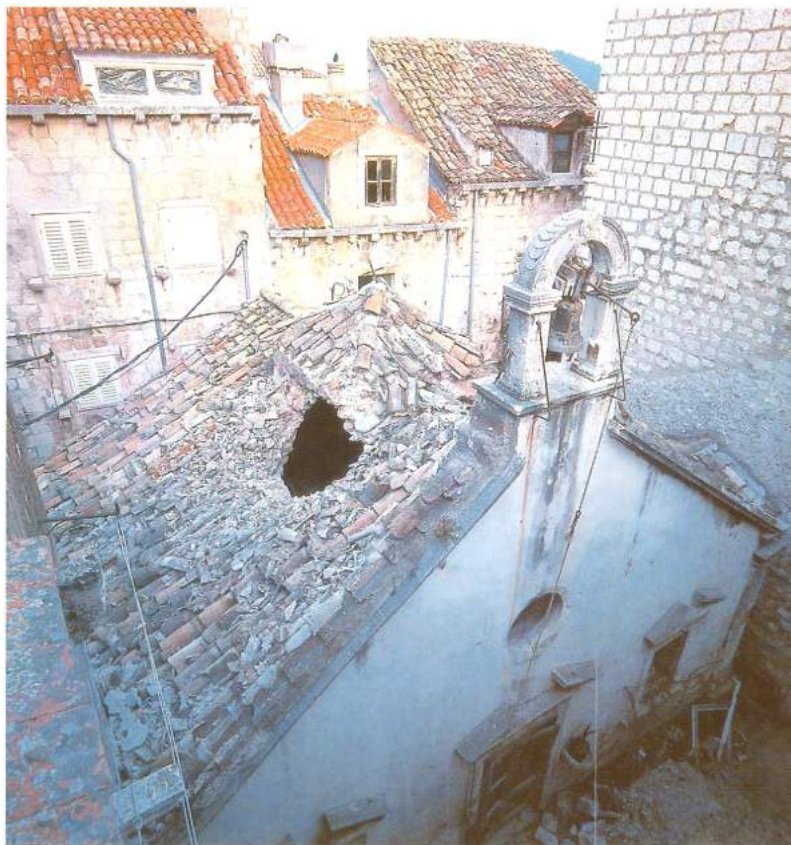
Drugi svj. r. donio je i u Hrvatskoj teška razaranja pov. i ambijentalnih vrijednosti, najviše bombardiranjem gradova (Zadar, Šibenik, Rijeka, Pula). Stoga biljeg prvome poslijeratnom razdoblju u zaštiti spomenika daju zamašni zahvati na obnovi porušenih građevina i cjelina (pov. jezgra Zadra, šibenska Vijećnica, Augustov hram u Puli) te na valorizaciji istaknutih spomenika (čišćenje sjev. zida i obnova ist. vrata Dioklecijanove palače, uređenje kapele Sv. Stjepana u zagrebačkoj katedrali). U prvome poslijeratnom razdoblju stvara se pravna i organizacijska osnova za zaštitu kult. dobara u Hrvatskoj donošenjem zakona o zaštiti spomenika kulture. Zaštitna služba organizirana je kao regionalna mreža s konzervatorskim zavodima u Zagrebu (za S Hrvatsku), za Dalmaciju u Splitu te za Istru i Primorje u Rijeci. Na čelu tih zavoda, kao nosioci teorijskih misli i praktičnih zahvata, nalaze se povjesničari umjetnosti Lj. Karaman, C. Fisković, A. Horvat, M. Prelog, A. Deanović, B. Fučić i dr.

Druga faza poslijeratnoga razvitka počinje 60-ih god. širenjem mreže zavoda i usvajanjem novoga zakona (1965). Uz središnji *Republički zavod SRH* u Zagrebu i postojeće (ili nove) regionalne zavode u Splitu, Rijeci, Osijeku i Zagrebu osnivaju se i općinski zavodi u Dubrovniku, Splitu, Zadru, Varaždinu (poslije i u Šibeniku, te Centar u Hvaru), koji zaštitnu djelatnost, pogotovu kada je u pitanju graditeljsko naslijeđe, povezuju s programima kult. i građevinsko-komunalnih djelatnosti samih općina. Otada se zaštita graditeljskoga naslijeđa uključuje u prostorne i urbanističke planove angažiranjem urbanističkih zavoda i zavoda za izgradnju u programe, projekte i realizaciju uređenja te oživljavanje pov. jezgri. Time u Hrvatsku prodiru novi pogledi o aktivnom očuvanju graditeljskog naslijeđa, zasnovani na povezivanju kulturne baštine i suvremenoga života. U skladu s novim pristupom graditeljskom naslijeđu krajem 60-ih godina započinju u Splitu sustavna istraživanja i revitalizacije pov. jezgre, koju vodi Urbanistički zavod Dalmacije (Odjel za graditeljsko naslijeđe pod vodstvom J. Marasovića), a poslije mu se priključuju Općinski zavod za zaštitu spomenika kulture i Zavod za izgradnju Splita. Te su institucije izradile Integralni plan povijesne jezgre (1975), kojim se prvi put utvrđuju stvarni okviri za uređenje staroga Splita kao urbanističke i gospodarske cjeline.

I u drugim je gradovima, u prvome redu u Šibeniku i Zadru, učinjeno više složenih zahvata u gradu i okolici, a u Dubrovniku osobito poslije potresa 1979. Restauratorske su zahvate doživjeli Pula i drugi istarski gradovi, te središta u S i I Hrvatskoj (Zagreb, Varaždin, Osijek). Postupak očuvanja graditeljskoga naslijeđa osniva se na detaljnim istraživanjima današnjega stanja, koje uključuje arhit. snimke pov. cjelina i pojedinačnih građevina. Prva su iskustva u tome smislu postignuta u Trogiru (Savezni institut za zaštitu spomenika), a potom su se razvila u Splitu, gdje je izrađen najpotpuniji snimak pov. jezgre, te na dubrovačkom području i Istri (snimci i analize Instituta za povijest umjetnosti i Arhitektonskoga fakulteta iz Zagreba). U vrednovanju i projektiranju u pov. ambijentima primjenjuju se različite metode, od konzervacije i popravljanja preko vraćanja stupova na njihova mjesta restauracije i rekonstrukcije do interpolacije nove arhitekture u starim ambijentima. Uključivanje pov. okruženja u prostorne planove došlo je do izražaja i u velikim makroregionalnim planovima kao što su Južni i Gornji Jadran, te u Projektu zaštite povijesne okoline u jadranskoj regiji.

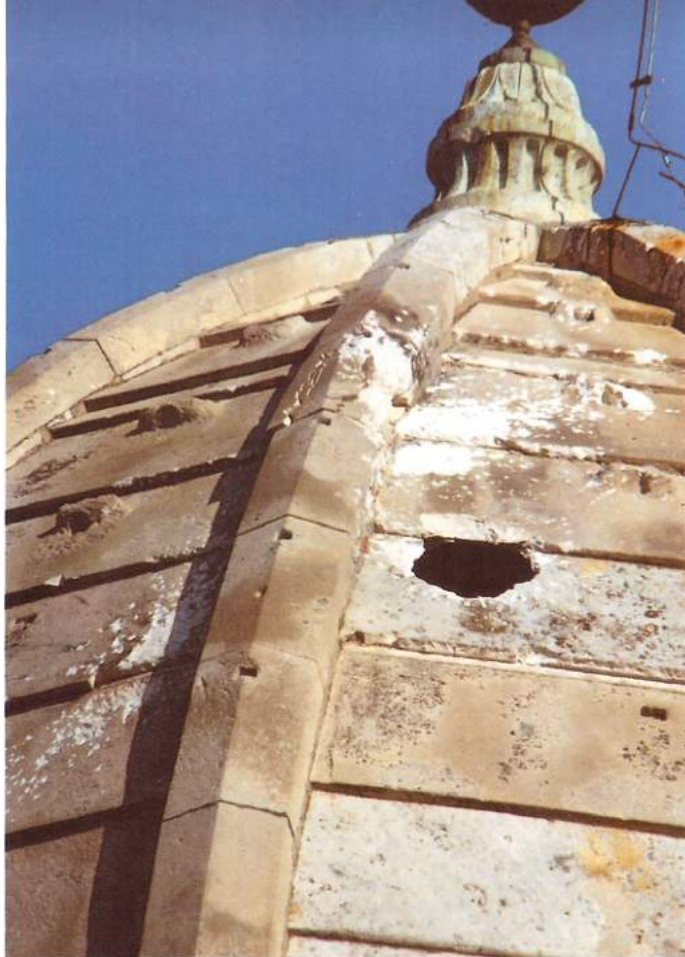
Na zaštiti pokretnih kult. dobara djeluje Restauratorski zavod Hrvatske (od 1966), koji je radio i na graditeljskome naslijeđu (u Zagrebu, Varaždinu, Zadru, Splitu i u Zavodu za restauraciju umjetnina u Zagrebu, osn. 1948. u okviru HAZU), te restauratorske radionice Regionalnog zavoda u Splitu. U poslijeratnom razdoblju razvija se hidroarheologija i zaštita podzemskih nalaza.

Preustrojem 1994. osnovana je *Državna uprava za zaštitu kulturne i prirodne baštine* sa sjedištima u Zagrebu, Splitu, Rijeci, Osijeku, Zadru, Šibeniku, Dubrovniku, Varaždinu i Karlovcu. Razvitku suvremene teorijske misli o zaštiti kulturnih dobara pridonose studije M. Preloga, T. Marasovića, I. Maroevića, M. Kruheka, M. Domijana i dr. autora, kao i konzervatorska periodika »*Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske*«, »*Vijesti muzealaca i konzervatora*«.

RANOROMANIČKA CRKVA UZ SAMOSTAN SIGURATE U DUBROVNIKU, oštećena 1992.
KATEDRALA SV. STOŠIJE I BISKUPSKA PALAČA U ZADRU, oštećene 1992.

KUPOLA KATEDRALE SV. JAKOVA U ŠIBENIKU, oštećena 1991.

U Domovinskom ratu 1991–95. koji je zahvatio čitave regije (Baranja, I i sr. Slavonija, Posavina, Pokuplje, Kordun, Lika, S Dalmacija, J dijelovi hrv. obale), srpski je agresor u namjeri da zatre spomen na povijest i kulturu hrv. naroda sustavno i metodično razarao gradove i sela, čitave kulturne krajolike (Konavli, I Slavonija), a ciljevi razaranja bile su redovito sakralne i spomeničke građevine te kulturne ustanove.

Oštećen je i uništen velik broj pov. građevina od kojih je mnogo istaknutih primjeraka hrv. kulturne baštine. Prema izvještaju Posebne komisije za popis i procjenu ratne štete na spomenicima kulture samo na područjima dostupnima do lipnja, odn. do kolovoza 1995 (prije akcija »Bljesak« i »Oluja«) ukupno je oštećeno, odnosno uništeno, 1859 spomenika kulture. Potpuno je razoreno 15 (od toga osam crkava), a djelomično je srušen 131 spomenik kulture (od toga 22 crkve). Teško je oštećena građevinska konstrukcija na 102 spomenika kulture, dok je preostalih 1611 zadobilo lakša oštećenja konstrukcije (522), odn. manja površinska oštećenja (468) ili lakša oštećenja građevinske strukture zbog kojih nije bitno poremećena konstrukcija (522).

Ratne su štete najčešće na sakralnim spomenicima kulture, od kojih su neki potpuno uništeni (Voćin, Lipik, Brest Pokupski), no velik je i broj civilnih građevina na područjima pov. urbanističkih cjelina (Dubrovnik – samo područje upisano u popis svjetske baštine: 542 spomeničke građevine među kojima se nalaze i izvanredna arhit. djela kao što su palača Sponza, ranoromanička crkva uz samostan Sigurate, kompleks samostana Male braće, palača Dubrovačkih ljetnih igara i druge građevine visoke spomeničke i ambijentalne vrijednosti; Šibenik – na području povijesne jezgre: osim katedrale Sv. Jakova, 17 građanskih kuća; Zadar – na području povijesne jezgre: osim katedrale Sv. Stošije, crkve Sv. Krševana i crkve Sv. Šimuna 32 građanske kuće; Osijek – samo na području Tvrdje: 102 povijesne građevine velike ambijentalne i spomeničke vrijednosti, te više ambijentalnih i spomenički vrijednih građevina na područjima povijesnih jezgri Gospića, Otočca, Karlovca, Zagreba, Vinkovaca i drugih).

Navedenim brojkama oštećenih i uništenih spomenika kulture treba pridodati i mnoge pov. građevine na područjima oslobođenim tijekom akcija »Bljesak« i »Oluja«. Prema nepotpunim izvješćima s kojima raspolaže Posebna komisija za popis i procjenu ratne štete na spomenicima kulture ratnu je štetu na tim područjima pretrpjelo 445 pov. građevina, među kojima su također najčešće i najteže stradavale crkve (182). Na tim su područjima posebno bile na meti predromaničke i romaničke crkve; speci-

fičnoga autohtonog arhitektonskog izraza i oblikovanja građene u doba hrvatskih knezova i kraljeva (pretežno od kraja VIII. do poč. XI. st.). Te su građevine dokaz identiteta i stvaralačkih mogućnosti hrv. naroda u doba prve hrv. države te čine skupinu spomenika kulture najveće nacionalne vrijednosti. Mnoge od njih, kao crkva Sv. Marije Runjavice i crkva Sv. Jeronima u Korlatu ili crkva Sv. Mihovila u Popovićima, odnosno crkva Sv. Petra u Kuli Atlagića potpuno su razorene, dok su druge, npr. crkva Sv. Martina u Pridrazi, teško oštećene.

Na područjima koja su još uvijek nedostupna hrv. vlastima (dijelovi Osječko-baranjske i Vukovarsko-srijemske županije) prema raznim izvorima (promatrači Europske zajednice, delegati UNESCO-a i drugi) zabilježena je šteta na 76 pov. građevina (od toga 48 crkvenih); u tome broju nisu ubrojene oštećene i razorene pov. građevine najteže stradale pov. urbanističke cjeline Vukovara.

Suprotno svim načelima međunarodnih konvencija, odneseni su svi predmeti neprocjenjive povijesne i umj. vrijednosti iz muzeja, Franjevačkoga samostana i Zbirke »Bauer« u Vukovaru; iz gotičke crkve u Voćinu; iz Muzeja Drniške krajine (ekspoziti kipara I. Meštrovića); s područja sr. Dalmacije i južnohrv. primorja.

Hrvatska Vlada i javnost uputili su stručnoj međunarodnoj javnosti i UNESCO-u brojne pozive da zaustave uništavanja hrv. kulturne baštine. Premda se neke štete već otklanjaju i neki spomenici obnavljaju, stručnim službama i institucijama ostaje mukotrpan rad na ublažavanju posljedica brutalnih agresorskih razaranja.

Osnivanjem Hrvatskog nacionalnog odbora ICOMOS i Hrvatske komisije za UNESCO 1993. stvoreni su uvjeti za bolje povezivanje Hrvatske s međunarodnim organizacijama zaštite spomenika: s UNESCO-om, ICCROM-om, ICOMOS-om i ICOM-om. U međunarodnoj suradnji na Sredozemlju Hrvatska je dala zapaženi doprinos programu obnove povijesnih naselja.

LIT.: F. Bulić, Razvoj arheoloških istraživanja i nauka u Dalmaciji kroz zadnji milenij, Prilog VjAHD, Split 1925. — A. Horvat, Konzervatorski rad kod Hrvata, Zagreb 1944. — C. Fisković, Zaštita i popravak spomenika u Dalmaciji 1945–1949, 1950–1951, 1952, Zbornik zaštite spomenika kulture (Beograd), 1950, 1951, 1953–54. — D. Jurman-Karaman, Ivan Kukuljević-Sakcinski, prvi konzervator za Hrvatsku i Slavoniju, ibid., 1955. — L. Beritić, O zaštiti spomenika u Dubrovniku kroz stoljeća, ibid., 1959. — Lj. Karaman, Razmatranja na liniji krilatic: konzervirati a ne restaurirati, Bulletin JAZU, 1965, 1–3. — M. Prelog, Problem valorizacije u historiji umjetnosti naše zemlje, ŽU, 1966, 1. — Isti, Dr Ljubo Karaman, ibid., 1971, 15–16. — Isti, Prostor i vrijeme, Zagreb 1973. — D. Božić-Bužančić, Počeci zaštite spomenika i sabiranja umjetnina u Dalmaciji, Prilozi – Dalmacija, 1980. — T. Marasović, Zaštita graditeljskog naslijeđa, povijesni pregled s izborom tekstova i dokumenata, Zagreb – Split 1983. — Isti, Aktivni pristup graditeljskom naslijeđu, Split 1985. — I. Maroević, Sadašnjost baštine, Zagreb 1986. — Croatia and Bosnia-Herzegovina Sacred Institutions on Target, Zagreb 1992. — Cultural Heritage of Croatia in the War 1991/1992, Zagreb 1993. — Spomenici u ratu, Radovi IPU, 1993, 17. — I. Maroević, Rat i baština u prostoru Hrvatske, Zagreb 1995.

T. Mar. i R.

ZATON, selo u Šibenskom zaljevu. Spominje se u dokumentima iz XV. st. Crkva Sv. Jurja i Roka sagrađena je u XVI. st.; u njoj je mramorni oltar Sv. Petra, što su ga izradili majstori Pio i Vicko Dall'Acqua 1789. — Nedaleko od sela na položaju *Bankovcu* nalaze se ruševine srednjovj. građevine, do sada neistražene.

LIT.: K. Stosić, Sela šibenskog kotara, Šibenik 1941.

ZATON, selo J od Nina. Nekoliko grobova iz ilir. doba (← VII. do ← VI. st.) sadržavalo je pretežno ukrasne predmete. Z. je na području Liburna najbogatije nalazište brončanih stiliziranih ženskih figura u obliku privjesaka. U jednome je grobu nađena grč. posuda iz Apulije (← VII./VI. st.) s geometrijskim ukrasom izvedenim crnom i crvenom bojom. U selu se nalaze ostaci građevina iz rim. doba, ostaci rim. luke koja je pripadala Aenoni (Nin) te starokršč. crkve Sv. Andrije s tri apside.

Starohrv. naselje nalazilo se SZ od današnjega, a uništili su ga Mlečani 1646, kada su spalili i Nin. Očuvane su ruševine, među kojima i ostaci trobrodne srednjovj. crkve Sv. Andrije (Sv. Jadrija). Današnje se naselje razvijalo nakon povlačenja Turaka potkraj XVII. st. Uz obalu, Z od sela očuvani su ostaci dvokatne kule (*Kastelina*), koju je, prema ugrađenu natpisu, dao sagrađiti Hanibal Cirysagus 1593. za obranu protiv Turaka; iznad natpisa je grb. U župnoj crkvi (XIX. st.) čuvaju se gotički kalež (XIV–XV. st.), monstranca, drveno raspelo i kip Sv. Ante u baroknome stilu (XVII–XVIII. st.). U selu je kuća iz XVIII. st. s dugom kamenom balaturom, stupovima i nadstrešnicom. — Između Zatona i Nina, usred polja Prahulje, na velikom ilir. grobnom humku stoji starohrv. crkva Sv. Nikole iz XI. st.; kružne je osnove s tri polukružne i jednom pravokutnom